

Dorota Kostrzewa
Uniwersytet Warszawski, Warszawa
dotkaletka@gmail.com

**„CZŁOWIEKIEM SIĘ RODZĘ, OSOBĄ SIĘ STAJĘ”.
RELACJE SEMANTYCZNE MIĘDZY LEKSEMAMI
OSOBA I CZŁOWIEK WE WSPÓŁCZESNEJ POLSZCZYŹNIE¹**

Słowa klucze: współczesny język polski, semantyka, relacja *osoba* – *człowiek*

Keywords: modern Polish, semantics, the relation *person* – *man*

1. Uwagi wstępne

Przedmiotem niniejszego artykułu są relacje łączące dwa synonimiczne rzeczowniki *człowiek* i *osoba* oraz próba ustalenia zakresu ich realizacji we współczesnej polszczyźnie. Punktem wyjścia tak ukierunkowanych dociekań jest praca dwóch łódzkich badaczek o kształtowaniu się znaczenia słowa *osoba* na przestrzeni wieków (por. Bieńkowska, Umińska-Tytoń 2006). W analizie materiału odnoszę się także do słowników języka polskiego: współczesnych (SJPD, SJPSz, USJP, PSWP, ISJP i SWJP) oraz wcześniejszych: SL, SWil i SW – por. bibliografia. Pomocne w budowaniu językowego obrazu słów *osoba* i *człowiek* w polszczyźnie są również filozoficzne rozważania o istocie człowieczeństwa i metafizycznym rozumieniu badanych leksemów (Granat 2006, Krąpiec 1999).

¹ Przytoczony w artykule cytat jest tytułem pracy zbiorowej z zakresu antropologii filozoficznej (Choroszy 1998).

2. Znaczenie słowa *osoba* w słownikach języka polskiego

2.1. Definicje leksemu *osoba* w dawnych leksykonach polszczyzny

W SEBOR czytamy, że znaczenie wyrazu *osoba* kształtowało się na gruncie rodzimym. Pochodzi ono od wyrażenia przyimkowego *o sobie* (*samym*) i związane jest ze słowem *persona*², realizowanym w polskich przekładach jako ‘jedna z trzech osób Trójcy Świętej’ lub ‘jednostka ludzka, pojedynczy człowiek, ktoś’. Przenikanie się znaczeń obu wyrazów sprawiło, że w staropolszczyźnie rzeczownik *persona* rozumiany był także, podobnie jak leksem *osoba*, jako ‘osoba dramatu’ i ‘postać, kształt’ (SL). Jak podają Bienkowska i Umińska-Tytoń, w wiekach późniejszych znaczenia obu jednostek zaczęły się rozmiącać, a zakres użycia słowa *persona* wyraźnie się zmniejszył (Bienkowska, Umińska-Tytoń 2006: 20–21)³.

Co istotne, w dobie średniopolskiej leksem *osoba* reprezentował w języku znacznie bogatszą treść niż obecnie. SL, obejmujący zakres materiałów źródłowych od połowy XVI do początku XIX w., podaje dla badanego wyrazu aż dziewięć sposobów rozumienia:

1a) ‘*persona*, człowiek pojedynczy, indywiduum’; w zakresie tego znaczenia znajduje się także: *W prawie Rzymskim, osoba jest człowiek w pewnym stanie, n. p. cywilnym lub duchownym, uważany*;

b) ‘Osobą, w osobie, z osoby, obecnie’, np.: *Tymczasem, kiedy nie można osobą, Niechaj ten list mój przenocuje z tobą*;

c) ‘Osoba, pewne słowa (verbi) zakończenie, osobie rzeczownej korrespondujące’ [słownik nie podaje realizacji w języku polskim];

2a) ‘Osoba, postać jakiejś osoby, figura, kształt, powierzchowność’, np.: *Nie tylko od rozumu odszedł; ale i osobę na sobie ludzką stracił, iż się stał na wierzchu wieprzem*;

b) ‘Ogólnie postać, kształt, powierzchowność jej’, np.: *W sakramencie pod osobą wina daje tobie krew, a pod osobą chleba ciało Jezusowe*;

c) ‘Osoba, którą kto na sobie ma, funkcja, urząd, który reprezentuje, rola, którą gra’, np.: *Wielką na cię osoba ludzka włożyła jednomyślność, tę masz piastować*.

W SL znajdują się także znaczenia nienumerowane:

‘Pod osobą, pod pozorem, pod pretekstem’, np.: *Bolesław lud orężny na wozach, pod osobą handlów sprzedajnych zawieszony, tajemnie do zamku zapuścił*;

2 Podobną etymologię słowa *osoba* podaje K. Długosz-Kurczabowa (2003), por.: „coś, co można *o sobie* istotnego powiedzieć, coś indywidualnego, indywiduum, jednostka”. W SEBań czytamy natomiast, że jest to „wyraz przekładowy” i odpowiada trzem łacińskim słowom: *substantia*, *species* i *persona*.

3 SJPSz podaje, że współcześnie wyraz *persona* występuje z nacechowaniem żartobliwym albo ironicznym.

oraz

‘Osoba, gatunek’, np.: *Uczył bóg zwierzęta według osób ich, i bydło i robactwo w rodzajach ich.*

SW podaje jeszcze jedno rozumienie badanego słowa; w definicji składającej się z dziesięciu znaczeń leksemu *osoba* notuje ‘kobieta’, a także profiluje ‘osobę’ jako: ‘istotę fizyczną, pewną przestrzeń zajmującą’. Co ciekawe, jako przykłady realizacji podaje: *Zastłonił go od strzału własną osobą*, a także *O.[soba] posła jest nietykalna*, co oznacza, że konstrukcja typu *osoba* + nazwa osoby/zawodu/funkcji nie musiała służyć podkreślanu rangi opisywanej postaci⁴.

Podane definicje dowodzą, że odniesienia leksemu *osoba* nie ograniczały się w wiekach wcześniejszych wyłącznie do ludzi. W polszczyźnie XVI-wiecznej możliwe były niespotykane współcześnie połączenia, takie jak: *w osobie wróbla*, *pod osobą wina*, *pod osobą handlów*, *osoba zboża*. Tak szerokie rozumienie badanego słowa sprawiło, że wyraz ten stał się podstawą dla licznej grupy derywatów. Spośród 40 form przymiotników, przysłówków, rzeczowników i czasowników (por.: *osobić* – ‘przywłaszczać, zabrać’; *osobien* – ‘oddzielnie, z osobna’; *osobkować* – 1. ‘pędzić samotny tryb życia’, 2. ‘oddzielać osobno’; *osobliwek* – ‘specyfik, lekarstwo’; *osobować* – ‘odmieniać przez osoby’) do współczesnego języka polskiego przeszło zaledwie 16⁵, por.: – *osobistość*, *osobisty*, *osobiście*, *osobliwie*, *osobliwość*, *osobliwy*, *osobniczy*, *osobnik*, *osobno*, *osobność*, *osobny*, *osobowość*, *osobowy*, *osobówka*, *osóbka* (Bieńkowska, Umińska-Tytoń 2006: 14–15). Mniejsza liczba derywatów ma związek z zawężeniem na przestrzeni wieków znaczenia słowa *osoba*. Wydany w 1861 r. SWil podaje dla niego już tylko pięć znaczeń, z podkreśleniem, że rozumienie wyrazu *osoba* jako ‘rodzaj, gatunek’ jest przestarzałe, por.:

1. ‘człowiek pojedynczo wzięty, istota rozumna, nierozdzielna’;
2. ‘rola w sztuce dramatycznej’;
3. ‘gram. zakończenie słowa, osobie rzeczownej odpowiadające’;
4. ‘postać, kształt rzeczy, powierzchowność jej’;
5. ‘przen. rodzaj, gatunek’.

A także jako znaczenie nienumerowane: ‘pod osobą, pod pozorem, pod pretekstem’.

Rozumienie leksemu *osoba* oznaczone w podanej definicji numerem 4 odnosi się nie tylko do ludzi, ale i przedmiotów oraz zwierząt, por.: *Osoby chleba i wina*. Zmiana w tym zakresie nastąpiła na początku XIX w., kiedy to znaczenie badanego słowa zbliżyło się do treści wyrażenia *jednostka ludzka* (Buttler 1978: 224).

4 Do tej uwagi powrócę w części 2.2: „Definicje słowa *osoba* we współczesnych słownikach języka polskiego” oraz części 3.: „Leksem *osoba* w ujęciu filozoficznym”.

5 SGS podaje ich 28, wśród nich takie formy jak: *osobodzień*, *osobogodzina*, *osobokilometr*, *uosobić*, *uosabiać*, *czterosoobowy*, *dwusoobowy*, *jednoosobowy*, *kilkuosobowy*, *trzyosobowy*, *wielosoobowy*, *odosobowy*.

2.2. Definicje słowa *osoba* we współczesnych słownikach języka polskiego

Leksykony współczesnej polszczyzny podają trzy podstawowe znaczenia badanego rzeczownika – podają za: SJPSz:

1. ‘jednostka ludzka, człowiek, postać’;
2. ‘forma czasownika użytego jako orzeczenie, wyrażająca zgodność z podmiotem określającym mówiącego, adresata wypowiedzi lub kogoś trzeciego’;
3. ‘postać występująca w utworze literackim, zwłaszcza w utworze dramatycznym’⁶.

Co ciekawe, w SJPD znajduje się również informacja, że jest to słowo częściej odnoszące się w liczbie pojedynczej do kobiety, a także znaczenie żartobliwe: ‘ważna figura, osobistość’, przestarzałe: ‘ciało, figura, kształt, postać człowieka’ oraz uznane już za dawne: ‘postać, figura, kształt czego’.

Szerszą definicję proponuje ISJP, w którym czytamy ponadto, że:

3. ‘W języku książkowym słowem *osoba* posługujemy się tak, jakby oznaczało ono czyjąś własność, i używając go, wskazujemy „właściciela”. Na przykład *osoba pana prezydenta* znaczy to samo, co „pan prezydent”’;
4. ‘Wyrażenie *w osobie* używamy z nazwami funkcji lub stanowisk, aby wskazać osobę pełniącą daną funkcję lub mającą dane stanowisko’;
5. ‘Wyrażenie *we własnej osobie* lub *we własnych osobach* łączymy z nazwami osób, aby podkreślić ich obecność gdzieś lub ich udział w czymś’;
6. ‘Jeśli ktoś jest np. zawiadowcą i kasjerem *w jednej osobie*, to jest jednocześnie i zawiadowcą, i kasjerem’;
7. ‘Słowo *osoba* jest używane w terminach prawnych w znaczeniu przedmiotu prawa: 7.1. osoba prawna, 7.2. osoba fizyczna’⁷.

Szczególną uwagę zwracają znaczenia 3 i 4, które wskazują na możliwość tworzenia ze słowem *osoba* fraz pozornie tautologicznych. Znamienne jest, że podane konstrukcje stosowane są przez użytkowników polszczyzny głównie w odniesieniu do osób ważnych, uznanych, piastujących prestiżowe stanowiska, por.:

Prezydent ma pewną swobodę w wyborze osoby premiera.
Salwą armatnią oddano honory osobie królewskiej.
Powołano recenzenta w osobie pana profesora Saloniego.

a także do samych siebie, por.:

Wielokrotnie podkreślałem, że moja osoba nie może stać się kwestią sporu.
Oczekiwał większego zainteresowania swoją osobą (ISJP).

6 PSWP jako czwarte znaczenie podaje także: ‘jednostkowy byt rozumny, będący podmiotem działań, a także pozostający w relacjach z Bogiem’.

7 Dwa pierwsze znaczenia to 1. ‘Słowo *osoba* odnosimy do poszczególnych ludzi, zwłaszcza gdy traktujemy ich indywidualnie’; 2. ‘Osoba powieści, dramatu’; ostatnie – 8. ‘W gramatyce *osoba* to forma czasownika zależna od tego, czy mówiący używa czasownika do mówienia o sobie, czy zwraca się nim do kogoś, czy też mówi o innej osobie’ (ISJP).

Analiza tekstów korpusowych z użyciem podobnych połączeń nie wykazała, by oprócz odmiennego stylu wyrażenia takie jak *moja/twoja/jego/jej osoba* niosły więcej treści niż *ja, ty, on, ona*, (i tak: *osoba premiera* to tyle samo, co *premier* itd.), a formy te mogą być stosowane wymiennie w zależności od woli nadawcy.

Ciekawe uzasadnienie stosowania podobnych połączeń podaje *Dystynktywny słownik synonimów* (dalej jako DSS), por.:

Człowiek jako członek społeczeństwa, mniej zaś jako istota biologiczna; na pierwszym planie rola społeczna, stąd możliwość tworzenia fraz tautologicznych: *osoba premiera* (= *premier*), *osoba prymasa* (= *prymas*), *moja osoba* (= *ja*).

W tym samym haśle czytamy, że *osoba* to: ‘podmiot poznania, zwłaszcza w filozofii fenomenologicznej i personalistycznej’ (z kwalifikatorem *filozoficzne*).

3. Leksem *osoba* w ujęciu filozoficznym

Filozoficzna konceptualizacja słowa *osoba* mówi wiele o jego rozumieniu przez współczesnych użytkowników polszczyzny. Już same tytuły dzieł naukowych z zakresu filozofii, psychologii, a także antropologii informują o znamiennej relacji między badanym leksemem a rzeczownikiem *człowiek*, por.: *Człowiek jako osoba*, M.A. Krąpiec; *Człowiek jest osobą: podstawy antropologii filozoficznej* Karola Wojtyły, J. Galarowicz; *Człowiek, osoba, płęć*, red. M. Wójcik; *Człowiekiem się rodzę, osobą się staję*, red. Jan F. Choroszy; *O stawaniu się osobą: poglądy terapeutyczne na psychiatrię*, Carl R. Rogers. Na ich podstawie można sądzić, że wyraz *osoba* niesie w sobie szerszą treść niż słowo *człowiek*; *osoba* to bowiem nie tyle ‘ktoś, kto wyróżnia się spośród innych gatunków charakterystycznym układem ciała i typowymi dla człowieka umiejętnościami’, co ‘ktoś, kto ma indywidualne cechy składające się na jego określoną, niepowtarzalną osobowość’. Podobnie o ‘osobie’ pisze ks. Tomasz Stępień, por.:

Termin *osoba*, nawet w potocznym rozumieniu, łączy się zawsze z jakimś pojęciem indywidualności. Uważamy bowiem, że *osoba* to ktoś, kto się wyróżnia spośród innych, ktoś niepowtarzalny. Jest to zarazem ktoś, kto jest godzien szacunku jako dobro szlachetne, właśnie jako taki, jako człowiek, który jest niepowtarzalny w tym, co go stanowi. Już to spostrzeżenie prowadzi nas do wniosku, że nie sposób pojmować osoby, oddzielając ją od jej indywidualności. Jednak związek osoby z byciem kimś niepowtarzalnym i indywidualnym jest potwierdzany nie tylko przez jej potoczne rozumienie. Jest to problem, który towarzyszy filozoficznej i teologicznej refleksji na temat osoby od momentu pojawienia się tego terminu, aż do dzisiaj (Stępień 2006: 385).

Tak wyprofilowane znaczenie badanego leksemu najpełniej realizuje derywat *osobowość* definiowany jako ‘całość stałych cech psychicznych i mechanizmów wewnętrznych regulujących zachowanie się człowieka; indywidualność’ (SJPSz). Konceptualizowanie

wyrazu *osoba* jako jednostki niepowtarzalnej motywuje również używanie wyrażen pozornie tautologicznych, takich jak *osoba premiera*, *osoba prymasa*, *jego osoba* (DSS) czy *w osobie Marszałka*; *w osobie pana profesora* (ISJP), w odniesieniu do postaci zajmujących wysokie stanowiska bądź pełniących prestiżowe funkcje. Rozstrzygnięcie jednak, czy konstrukcje typu *osoba* + nazwa osoby/zawodu/funkcji służą do podkreślania rangi opisywanej postaci i oddania jej czci, czy są jedynie wariantem nazywania pewnych ludzi wyróżnianych ze zbioru i scharakteryzowanych przez „jakąś własność, zdarzenie lub instytucję” (DSS), wydaje się niezwykle trudne ze względu na brak jednoznacznych danych językowych. W NKJP można bowiem znaleźć zarówno cytaty odnoszące się do postaci społecznie uznanych, por.:

W takiej sytuacji decydujące znaczenie będzie miała osoba ministra finansów – on będzie rekomendował prezesa rady.

jak i zwykłych obywateli, por.:

Ogromny wpływ na życie dziecka oprócz rodziców ma osoba nauczyciela.

Osoba kierowcy pozostającego „przy samochodzie” z reguły stwarza dla złodzieja zagrożenie podjęcia obrony mienia.

Dwa ostatnie zdania zwracają dodatkowo uwagę na charakterystyczny styl wypowiedzi formalnej, w którym połączenia pozornie tautologiczne występują szczególnie często, por.:

Podobnie jak w 1918 r. — lub raczej w roku 1815 — nowy układ sił i ustrój polityczny nie będą trwałe, lecz utrzymają się przez dłuższy okres czasu.

W miesiącu maju powstał pomysł panów Andrzeja Andrzejewskiego z podnakielskich Bielaw i pana Jacka Nowaka z Turu o założeniu Stowarzyszenia Miłośników Psów Zaprzęgowych.

4. Analiza tekstów korpusowych z użyciem słowa *osoba*

Otrzymany na podstawie źródeł leksykograficznych oraz filozoficznych językowo-kulturowy obraz rzeczownika *osoba* umożliwia analizę konkretnych realizacji badanego leksemu we współczesnej polszczyźnie.

W pierwszej kolejności uwagę zwraca to, że chociaż ks. Stępień podkreśla we wcześniejszym cytowanym fragmencie, że leksem *osoba* „łączy się zawsze z jakimś pojęciem indywidualności”, bowiem „osoba to ktoś, kto się wyróżnia spośród innych, ktoś niepowtarzalny” (Stępień 2006: 385), słowo to często realizowane jest w tekstach skierowanych do szerokiej grupy odbiorców, w których jednostkowe cechy odbiorcy nie mają znaczenia, np. w broszurach reklamowych, kodeksie urzędniczym, ogłoszeniach, wiadomościach publicystycznych, por.:

- (1) Jest to bilet dla 2 osób.
- (2) Podatek według skali na jedną osobę.
- (3) W celu lepszego zrozumienia przez producentów oczekiwań konsumentów jest ważne, aby wiedzieli, kim są osoby kupujące ich produkty.
- (4) Wiele osób pyta, czy kwiaty doniczkowe mogą rosnąć w łazience.
- (5) Rozruchy strajkowe. Wiele osób rannych.
- (6) Dla delimitacji obszarów zurbanizowanych przyjęto trzy kryteria: gęstość zaludnienia przekracza średnią krajową, a więc wynosi ponad 100 osób na 1 km².
- (7) Prawa ze zdematerializowanych papierów wartościowych powstają z chwilą zapisa-
nia ich po raz pierwszy na rachunku papierów wartościowych i przysługują osobie
będącej posiadaczem tego rachunku.

Niektóre z powyższych zdań – jak (3), (4), (5) – nie zmieniłyby znaczenia, gdyby występujący w nich leksem *osoba/osoby* zostało zamienione na *ludzie*, np. analogicznie do zdania (2): *Ludzie kupujący Pandę zwykle nie jeździli porządnymi samochodami, dlatego je chwalał*. To drugie rozwiązanie notowane jest jednak w korpusie rządziej⁸. Dodatkowo, fakt, że są to w większości zapisy z forów internetowych, świadczy o ich potoczności. Wybór między wyrazem *osoba/osoby* a *ludzie* zależy więc w tych kontekstach od pożądanego stylu wypowiedzi. Sytuacja zmienia się, gdy uczestnik/uczestnicy sceny nie są określane żadną przydawką, a są jedynie wykonawcami czynności, por.:

- (8) Ludzie kupują coraz więcej samochodów.
- (9) Osoby kupują coraz więcej samochodów.

Fakt, że zdanie (8) jest poprawne, a (9) nie, wynika oczywiście ze specyficznych wymagań składniowych rzeczownika *osoba*. Wyraz ten nie funkcjonuje w polszczyźnie samodzielnie i we wszystkich kontekstach występuje z przydawką (na 100 notowań w 97 przypadkach⁹ badany wyraz występuje w zdaniach z przydawką); korpus nie notuje ani jednej realizacji danego słowa bez żadnego określenia, por: *osoba zarządzająca, osoba pracująca, osoba zainteresowana, niemłoda osoba, dystygowana osoba, osoba powołana, bliska osoba, ludzka osoba, podstępna osoba, osoba pozareligijna, osoba sprawcy, moja osoba/moja własna osoba, pierwsza osoba, nieznaną osobą, konkretna osoba, ta sama osoba, obca osoba, Pańska osoba, urzędowa osoba, osoba postronna, osoba z rodziny*. Przyczyna może leżeć w jego historycznym rozumieniu jako ‘postać, kształt czegoś’, wymagającym uzupełnienia i łączy się z podkreślanym przez filozofów indywidualizmem, który prowadzi do konkretyzowania danej jednostki.

8 Dla połączenia ‘osoby kupujące’ NKJP podaje 24 notowania, dla ‘ludzie kupujący’ tylko 5.

9 Pozostałe trzy notowania realizują rozumienie słowa *osoba* jako ‘osoba dramatu’.

Proporcje we frekwencji między połączeniem *wiele osób* a *wiele/wielu ludzi* nie są już tak wyraźne (NKJP notuje 1000 przykładów z użyciem pierwszego i 1122 z drugim – z przewagą końcówki *-u* w wyrazie *wielu*). Znaczne różnice w notowaniach zachodzą natomiast między typowo publicystycznymi sformułowaniami *xxx osób rannych* i *xxx ludzi rannych*. Podczas gdy NKJP rejestruje 56 użyc pierwszego, drugie zostało potwierdzone tylko raz. Wobec takiej przewagi można mówić o specjalizacji wyrazu *osoba/osoby* do nazywania ofiar wypadków.

Konstrukcje ze słowem *osoba/osoby* w zdaniach (1), (2) i (6) w ogóle nie dopuszczają wymiany na leksem *człowiek/ludzie* – *dla xxx osób, na osobę czy xxx osób* na to połączenia stałe. W zdaniu (6) wyraz *osoba* został natomiast użyty, by zatrzeć informację o płci, która w przytoczonym kontekście jest nieistotna; liczy się tylko fakt, że dana jednostka posiada opisywane rachunki. Zastąpienie rzeczownika *osoba* słowem *człowiek* wprowadziłoby niejednoznaczność zapisu i sugerowało, że prawo do danego dokumentu może mieć wyłącznie przedstawiciel płci męskiej.

Dla xxx osób, xxx osób na czy na osobę to nie jedyne znane połączenia z badanym wyrazem funkcjonujące we współczesnym języku polskim. Zarówno słowniki, jak i NKJP notują ich znacznie więcej, np.: *dorośla/starsza/młoda osoba*¹⁰, *druga osoba, bliska osoba, osoba prawna, osoba fizyczna, we własnej osobie, osoby trzecie, od osoby, na osobę* (SFJP), *osoba towarzysząca* (WSFJP). Duża grupa frazeologizmów i liczne kolokacje z wyrazem *osoba/osoby* dowodzą jasno, że jest to słowo, które wzbogaca polszczyznę o aspekty nierealizowane przez inne leksemy z pola semantycznego rzeczownika *człowiek/ludzie*.

5. Wyrażenie *osoba ludzka* jako szczególne użycie wyrazu *osoba*

Szczególnym połączeniem z użyciem wyrazu *osoba* jest wyrażenie *osoba ludzka*¹¹ będące pozostałością po szerszym rozumieniu badanego leksemu (por.: *osoba* – ‘postać, kształt’). Określenie to w tekstach codziennego użytku ma znaczenie zbliżone do rzeczownika *człowiek* ‘jednostka wartościowa, szlachetna’, por.:

- (10) Istotniejszym jest, iż w owym czasie człowiek rozumiany był jako osoba ludzka, ucieleśniająca wartości nieredukowalne, bezwarunkowe.
- (11) Jego personalistyczna perspektywa podkreśla, że prawo do wolności dlatego przysługuje każdemu człowiekowi, gdyż jest zakorzenione w godności osoby ludzkiej.
- (12) Zakwestionować współcześnie wartość osoby ludzkiej, podważyć sprawiedliwość, odrzucić wolność oznaczałoby regres kulturowy.

¹⁰ Wyrażenie *młoda osoba* niesie inną informację niż *młody człowiek*, które rozumiane jest jako ‘młody mężczyzna’. *Młoda osoba* to w równym stopniu młody mężczyzna/chłopak co młoda kobieta/dziewczyna.

¹¹ Co zaskakujące, nie podaje go żaden z badanych przeze mnie leksykonów współczesnej polszczyzny; nie odnalazłam go także w słownikach frazeologicznych.

W filozofii personalistycznej *osoba ludzka* to termin określający istotę ludzkiego istnienia z jego metafizycznymi aspektami; w tym ujęciu *osoba ludzka* to ‘cielesno-duchowy podmiot’, por.:

Definicja **osoby ludzkiej** mówi o jednostce, a więc określony przedmiot nie jest jakąś formalną ideą, lecz bytem konkretnym, obdarzonym wieloma przymiotami, które rozpatrywane łącznie są czymś jednym i niepowtarzalnym. **Ludzka osoba** dzięki temu, że częściowo działa w sferze materialnej, jest umiejscowiona w przestrzeni i zajmuje jakiś wycinek czasu, cechy jednak indywidualne sięgają dalej: każdy człowiek ma swoisty temperament, kształtuje następnie swój charakter, myśląc i działając odrębnie od innych, chociażby nawet owa odrębność zaznaczała się w ledwie zauważonych i na w pół dobrowolnych odruchach psychicznych. [...] Człowiek jako byt indywidualny natury cielesno-duchowej posiada swoistą jedyność, tzn. że w czasie i przestrzeni nie zjawia się istota z nim identyczna (Granat 2006: 294–295, wyróżnienie – D.K.).

6. Leksem *osoba* a płeć referenta

Wszystkie przytoczone do tej pory zdania z użyciem słowa *osoba/osoby* nasuwają jeszcze jeden, dotąd zaledwie zaznaczony wniosek – leksem ten służy we współczesnej polszczyźnie do opisu zarówno mężczyzn, jak i kobiet, a jak zauważa Marek Łaziński w książce *O paniach i panach*, rzeczownik *osoba* wykazuje wręcz częstsze odchylenie w stronę referencji rodzaju żeńskiego (Łaziński 2006: 218), por.:

- (13) A jak pani sobie wyobraża jako osoba, która brała udział w życiu takiego ośrodka, w życiu takiej wspólnoty, jak powinien wyglądać regulamin w takim ośrodku, co powinien zapewniać, a jakie ograniczenia pani zdaniem, powinien wnosić?
- (14) „Suzanno, wróć. Naprawimy wszystko!”. Za późno. Odjechała. Odjechała osoba, którą skrzywdziłem.
- (15) Osoba w przeźroczyściej koszulce to jego siostra.

Związek między rodzajem gramatycznym leksemu *osoba* a preferencją do odnoszenia go do płci żeńskiej nie został potwierdzony. Łaziński wnioskuje, że jest to raczej wynik specjalizacji płciowej wyrazu *człowiek* i poszukiwania dla niego alternatywy semantycznej (Łaziński 2006: 218). Dane korpusowe potwierdzają to, dostarczając przykładów z użyciem badanego słowa w rozumieniu nie tylko ‘kobieta/mężczyzna’, ale i ‘dojrzały/niepełnoletni’ jako uzupełnienie aspektu słowa *człowiek* w znaczeniu ‘dorosły mężczyzna’, por.:

- (16) Jeżeli osoba towarzysząca zwycięzcy jest niepełnoletnia, odbiór nagrody musi być podpisany przez rodziców lub prawnych opiekunów.
- (17) Podobnie możemy podzielić zakres nazwy *człowiek* na zakresy nazw: *osoba płci męskiej* i *osoba płci żeńskiej*.

7. Leksemy *człowiek* i *osoba* we współczesnej polszczyźnie

7.1. Profile leksemy *człowiek/ludzie*

Mieczysław A. Krąpiec, zmierzając do odpowiedzi na pytanie: Kim jest człowiek?, rozpoczyna swoje filozoficzne rozważania od opisu gatunkowych cech człowieka, por.:

Człowiek jest kręgowcem, ssakiem podobnym do innych zwierząt i zarazem różniącym się od nich. Różnice te ujawniają się na polu czysto biologicznym, w pionowym układzie organizmu cielesnego, w budowie mózgu, w zewnętrznym zachowaniu się na tle przyrody i środowiska naturalnego. Człowiek jako jedyny gatunek spośród innych zwierząt nie jest naturalnie przystosowany do swego otoczenia przyrodniczego. W porównaniu z innymi zwierzętami, dopasowanymi do swego środowiska, człowiek jawi się jako istota „z brakami”, które musi uzupełnić poprzez stworzenie sobie „niszy-koleby” życia w postaci ubrania, mieszkania i innych tworów kulturowych. Zwraca się często uwagę, że do przetrwania czysto biologicznego konieczne jest także zachowanie się moralne – a to wszystko jest innym zwierzętom nieznane. Obserwowany „od zewnątrz” człowiek jest przede wszystkim twórcą narzędzi (Krąpiec 1999: 8).

Uwagi poczynione przez badacza odnoszą się zaledwie do jednego aspektu rozumienia wyrazu *człowiek* – ‘*homo sapiens*’. Dokonana przeze mnie analiza pola semantycznego leksemy *człowiek/ludzie* na podstawie danych leksykograficznych i tekstów korpusowych wykazuje, że we współczesnej polszczyźnie funkcjonuje aż 10 profili badanego słowa¹². Oto ich rejestr¹³:

1. ‘*Homo sapiens*’, por.:

Mają zresztą pełną świadomość, że wraz z białym człowiekiem wtargnęło kiedyś do tych krajów wiele zła: alkoholizm, przestępczość, choroby weneryczne, żądza zysku i władzy.

2. ‘Człowiek jako jednostka wartościowana ze względu na właściwe ludziom cechy’, por.:

Ja go ocalę, ja zrobię z niego człowieka (ISJP).

12 Choć z gramatycznego punktu widzenia wyrazy *człowiek* i *ludzie* tworzą parę wyrazów supletywnych, nie wszystkie znaczenia słowa *człowiek* można przełożyć na liczbę mnogą i podobnie – nie wszystkie znaczenia leksemy *ludzie* mają swoje odpowiedniki w liczbie pojedynczej.

13 Więcej o profilach słowa *człowiek/ludzie* i jego definicjach we współczesnej polszczyźnie piszę w osobnym artykule – por. Kostrzewa 2012. Profil rozumiem za Jerzym Bartmińskim jako wynik profilowania będącego: „[...] subiektywną (tj. mającą swój podmiot) operacją językowo-pojęciową, polegającą na swoistym kształtowaniu obrazu przedmiotu poprzez ujęcie go w określonych aspektach [...], w ramach pewnego typu wiedzy i zgodnie z wymogami określonego punktu widzenia” (Bartmiński, Niebrzegowska 1998: 212).

3. ‘Człowiek jako wzorzec wyglądu, postawy i zachowania; jako wyznacznik normy i przyzwoitości’, por.:
No, w końcu mówisz jak człowiek (wyszukiwarka Google.com).
4. ‘Dorośli mężczyzna’, por.:
Przy stoliku w głębi siedział stary człowiek (ISJP).
5. ‘Osoba wynajęta do pracy’, por.:
Zatrudnię człowieka do malowania i szpachlowania ścian (wyszukiwarka Google.com).
6. ‘Człowiek kategoryzowany ze względu na przynależność do kogoś lub jakiejś grupy’, por.:
Lubi wypić. To swój człowiek, ten Jędrzejczyk (wyszukiwarka Google.com).
7. Człowiek to ‘ja, ktoś, ktokolwiek’, por.:
Człowiek cały dzień haruje, tyra, i po co...? (ISJP).
8. Ludzie to ‘oni’, por.:
Zastanawiam się, czemu ludzie są tacy, że nic im się nie da wyjaśnić, bo nie dadzą dojść do słowa, chodzą później wielce obrażeni (wyszukiwarka Google.com).
9. Ludzie to ‘środowisko, otoczenie’, por.:
Ludzie z pracy na pewno będą próbowali się ze mną kontaktować, by dowiedzieć się, jak się czuję (wyszukiwarka Google.com).
10. Ludzie to ‘opinia publiczna’, por.:
Ludzie mówią – los w rękach trzymasz / Ulep jego sens / Wiele razy można zaczynać / Kiedyś uda się [...] / Ludzie mówią, że wszystko mija / Wszystkim rządzi czas / Miłość rodzi, miłość zabija (Zdzisława Sośnicka, *Ludzie mówią*, Internet).

Wszystkie przytoczone wyżej znaczenia leksemu *człowiek/ludzie* przywołują konkretne aspekty „bycia człowiekiem”, a jego użycia w tekście są ograniczone charakterem wypowiedzi. Użytkownicy języka zmierzający do ekonomizacji środków językowych częściej wybierają wyraz *osoba/osoby* o szerszej referencji¹⁴. Analiza danych korpusowych dowodzi, że leksem ten zdobywa przewagę frekwencyjną nad rzeczownikiem *człowiek/ludzie* szczególnie w wypowiedziach publicznych, w tym tekstach publicystycznych.

14 Por.: a) *Osoba przyjmowana do pracy podlega wstępnym badaniom lekarskim*. By oddać tę samą treść semantyczną zdaniem z użyciem słowa *człowiek*, należałoby – z powodu ograniczeń referencyjnych rzeczownika *człowiek* – rozbudować wypowiedź do postaci: b) *Każdy człowiek, bez względu na płeć, przyjmowany do pracy podlega wstępnym badaniom lekarskim*.

7.2. Związki semantyczne między rzeczownikami *człowiek* i *osoba* na podstawie analizy danych korpusowych

Korpus języka polskiego PWN podaje 5374 różnych notowań słowa *osoba/osoby* w publikacjach gazety „Rzeczpospolita”. Oto niektóre z kontekstów:

- (18) Senatorowie argumentowali, że w tak ważnej sprawie musi być konkretna osoba, która we współpracy z gminami przygotowuje sprawną repatriację.
- (19) Oskarżyciel to sprawdził i wczoraj poinformował sąd, iż osoba o takim imieniu i nazwisku nie istnieje.
- (20) Wśród nich znajdują się zapisy rozmów między osobami z władz ZSRR i PRL.
- (21) Taki „dochodowy średniak” z kraju relatywnie biednego (jak Polska) będzie, według standardów unijnych, uważany za osobę relatywnie niezamożną.
- (22) Nie знаła nazwiska osoby potrzebującej pomocy.
- (23) Bohaterami tych dzieł są przede wszystkim osoby związane emocjonalnie z artystami. (dostęp: VI 2012).

Te same ustawienia dla leksemu *człowiek/ludzie* dają znacznie mniej, bo 4300 wyników w tekstach publicystycznych. We wszystkich przeanalizowanych cytatach leksem *człowiek/ludzie* realizuje rozumienia tego słowa wyspecjalizowane w konkretnym zakresie, por.:

- (24) Być może ten młody człowiek nie zajmuje się już filmem.
- (25) Wrażliwy człowiek potrafi dostrzec piękno przyrody. Człowiek, który to potrafi, nie skrzywdzi drugiego człowieka.
- (26) Był mężem stanu. To był człowiek, który kochał Polskę, kochał naród.

W zdaniu (24) *młody człowiek* służy jako określenie dorosłego mężczyzny. Zdanie następne (25), w którym rzeczownik *człowiek* zastosowany został w znaczeniu generycznym, miałoby podobny sens, gdyby użyte zostało w nim słowo *osoba*. Leksem *człowiek* – zgodnie z hasłem „Człowiek to brzmi dumnie” – dodaje jednak tonu patetyczności i podnosi rangę przekazu, co zapewne było celem jego autora. Neutralny stylistycznie rzeczownik *osoba* mógłby spłyć tę wypowiedź. Podobny zabieg został zastosowany w zdaniu kolejnym (26), które dodatkowo informuje o płci osoby, o której mowa.

Cztery kolejne konteksty o numerach (27), (28), (29), (30) realizują znaczenia stałych połączeń z wyrazem *człowiek*: *czyjś człowiek*, *szkielet człowieka*, *współczesny człowiek*, *prawa człowieka*, por.:

- (27) Uchodził za najbardziej zaufanego człowieka Romana Dmowskiego.
- (28) Przed nimi stał brudny obdartus, szkielet człowieka.

- (29) Kondycja współczesnego człowieka.
(30) Sojusz walczył w imię praw człowieka o los innych ludzi.

Leksem *człowiek* występuje w tekstach publicystycznych także jako określenie gatunku naczelnych – *homo sapiens* (31), por.:

- (31) Nawet przy tak nieznacznych różnicach musimy liczyć się z tym, że człowieka i szympansa dzieli tysiące sekwencji DNA – uważa prof. Graham Bulfield.

Dopiero wyraz *ludzie* może być zastępowany w określonych kontekstach rzeczownikiem *osoby* (oba w liczbie mnogiej), por.:

- (32) Zginęło ponad 200 tysięcy ludzi.

Zdanie (30) nie różni się semantycznie od zdania (32), różnicę widać natomiast przy liczebnikach od 2 do 99, które wymagają uzgodnień składniowych w zależności od płci członków danej grupy (do opisu samych mężczyzn – liczebnik główny, do grupy mieszanej – liczebnik zbiorowy). A jak sformułować zdanie, jeśli ofiarami były wyłącznie kobiety albo jeśli autor wypowiedzi chce ukryć informację o ich płci? Użycie słowa *osoba* czyni pytania o płeć obiektu/obiektów nieistotnymi, wydaje się więc rozwiązaniem prostszym i wygodniejszym dla autora komunikatu (choć mniej precyzyjnym).

Co więcej, zastosowanie leksemu *człowiek* łączy się w wielu kontekstach z nadaniem obiektowi wypowiedzi cech pozytywnych, *człowiek* to bowiem ktoś taki jak ja/my¹⁵. Jednostka słownika *osoba* może być natomiast w równym stopniu nosicielem cech neutralnych, pożądanych, jak i negatywnych – w ostatnim przypadku szczególnie w opozycji do „szlachetnego człowieka” jak w poniższym cytacie:

Ma się często wrażenie, jakby jakaś niezwykle chytra i podstępna osoba specjalnie rzucała człowiekowi kłody pod nogi.

To samo zdanie ukazuje również, że wyraz *człowiek* konceptualizowany jest jako ‘każdy’, jako zbiór wszystkich ludzi o podobnej naturze; słowo *osoba* natomiast częściej rozumiane jest jako ‘indywidualium’, jednostka wyróżniająca się na tle innych.

Na popularność leksemu *osoba* w bardziej lub mniej oficjalnych wypowiedziach publicznych ma także wpływ jego referencja; fakt, że słowo to odnosi się zarówno do przedstawicieli płci męskiej, jak i żeńskiej, a jego użycie neutralizuje informację o rodzaju gramatycznym. Z tego powodu leksem *osoba* używany jest w konstrukcjach analitycznych, zmierzających do uniknięcia seksizmu w języku. Autorki artykułu *Language and gender in Polish* (Koniuszaniec, Błaszczowska 2003) proponują, żeby zamiast krzywdzącego wyrażenia *tegoroczni maturzyści* w rodzaju męskim używać konstrukcji *osoby zdające w tym roku maturę*. Recenzując tę pracę, Łaziński słusznie

15 Zgodnie z konsekwencjami antropocentrycznego charakteru języka, ja jako człowiek nie mogę być zły.

zauważa, że: „Nie można nic zarzucić rzeczownikowi *osoba*, warto jednak pamiętać, że powtarzanie tego leksemu w tekście doprowadzi do monotonii” (Łaziński 2003: 323). Niemniej jest to wyraz, którego użycie może służyć wyrównywaniu asymetrii rodzajowej w języku polskim.

8. Podsumowanie i wnioski

Choć obraz leksemu *osoba/osoby* we współczesnej polszczyźnie różni się od jego konceptualizacji sprzed kilku wieków, w języku utrwalone są takie użycia, które przywołują jego historyczne rozumienie. Szerszy zakres realizacji danego słowa pozostawił ślad w postaci połączeń pozornie tautologicznych, a jego odniesienia do wszelkiego rozumienia ‘postaci’ sprawiły, że dziś służy ono do określenia zarówno przedstawicieli płci męskiej, jak i żeńskiej, a także osób dojrzałych i niedorośliwych. Wszystkie te właściwości badanego rzeczownika sprawiają, że słowo to wykazuje wysoką frekwencję w tekstach publicystycznych – wyższą niż leksem *człowiek/ludzie*.

Częste występowanie rzeczownika *osoba/osoby* w komunikatach publicznych (reklamy, ogłoszenia, wiadomości) skierowanych do bliżej nieokreślonego odbiorcy (albo odbiorcy masowego) rodzi jednocześnie paradoks, zważywszy na podkreślanie w jego metafizycznym czy teologicznym znaczeniu pierwiastka indywidualności i niepowtarzalności. Należy przez to rozumieć, że konceptualizacja filozoficzna odnosząca się do pierwotnego rozumienia słowa *osoba* jako jednej z trzech boskich postaci różni się od jego realizacji w codziennej polszczyźnie.

Osobną kwestią jest żeńska referencja słowa *osoba*. Choć przyczyny można upatrywać w rodzaju gramatycznym niniejszego wyrazu, wydaje się, że ważniejszym powodem, dla którego „osoba” to częściej kobieta niż mężczyzna, jest bycie alternatywą dla zmaskulinizowanego rzeczownika *człowiek*. W żywej w ostatnim czasie dyskusji o usuwaniu seksizmu z języka polskiego konstrukcje analityczne z rzeczownikiem *osoba/osoby* podawane są więc jako skuteczne rozwiązanie mające na celu wyrównywanie nieregularności rodzajowych.

Istotną cechą różniącą rzeczowniki *człowiek* i *osoba* są ponadto odmienne wymagania składniowe obu słów. O ile pierwsze z nich może być używane w wypowiedziach samodzielnie, bez dodatkowych określeń, o tyle drugie w odniesieniu do jednostki ludzkiej zawsze występuje z przydawką.

Wszystkie powyższe fakty językowe wynikające z analizy danych korpusowych świadczą o tym, że leksem *osoba* służy do opisu takich aspektów rozumienia *istoty ludzkiej*, których nie realizuje rzeczownik *człowiek* – między innymi ze względu na jego specjalizację płciową czy nacechowanie stylistyczne. Pytanie o wybór między rzeczownikami *ludzie* a *osoby* pojawia się tylko w takich kontekstach, w których autor wypowiedzi może się wahać, czy wybrać formę nacechowaną (*ludzie*, jak np. *Zginęło 100 tys. ludzi*) i tym samym osiągnąć wyższy stopień obrazowości, czy zachować

neutralność przekazu (*osoby*). W większości kontekstów oba leksemy realizują jednak odmienne znaczenia *jednostki ludzkiej* – tworzą różne frazeologizmy i kolokacje – a ich użyć nie da się wzajemnie wymieniać. Na tej podstawie można więc sądzić, że w ich relacji semantycznej nie zachodzi żadna hierarchia, a ich znaczenia się uzupełniają.

Literatura

- BARTMIŃSKI J., NIEBRZEGOWSKA S., 1998, *Profile a podmiotowa interpretacja świata*, [w:] J. Bartmiński, R. Tokarski (red.), *Profilowanie w języku i w tekście*, Lublin, s. 211–224.
- BIEŃKOWSKA D., UMIŃSKA-TYTOŃ E., 2006, *Persona i osoba oraz formy pokrewne w dziejach języka polskiego*, [w:] M. Pietrzak (red.), *Osoba i osobowość: czynniki je kształtujące*, Łódź, s. 7–29.
- BUTTLER D., 1978, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa.
- CHOROSZY J.F. (red.), 1998, *Człowiekiem się rodzę, osobą się staję*, Wrocław.
- GRANAT W., 2006, *Osoba ludzka: próba definicji*, Lublin.
- KONIUSZANIEC G., BŁASZKOWSKA H., 2003, *Language and Gender in Polish*, [w:] M. Hellinger, H. Bussmann (red.), *Gender across languages*, t. 3, s. 259–285.
- KOSTRZEWA D., 2012, *Definicje słownikowe leksemów „człowiek” i „ludzie” a ich użycia tekstowe*, „Poradnik Językowy” nr 7, s. 43–57.
- KRĄPIEC M.A., 1999, *Dziela: Człowiek w kulturze*, t. 19, Lublin.
- ŁAZIŃSKI M., 2003, (rec.:) G. Koniuszaniec, H. Błaszowska, *Language and Gender in Polish*, „Język Polski” LXXXIII, 4–5, s. 320–324.
- ŁAZIŃSKI M., 2006, *O panach i paniach. Polskie rzeczowniki tytułarne a ich asymetria rodzaju-płciowa*, Warszawa.
- STĘPIEŃ T., 2006, *Osoba i indywidualność*, [w:] M. Pietrzak (red.), *Osoba i osobowość: czynniki je kształtujące*, Łódź, s. 385–399.

Źródła

- DŁUGOSZ-KURCZABOWA K., *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.
- DSS: A. Nagórko, M. Łaziński, H. Burkhardt, *Dystynktywny słownik synonimów*, Kraków 2004.
- ISJP: M. Bańko (red.), *Inny słownik języka polskiego*, Warszawa 2000. Korpus języka polskiego PWN.
- NKJP: Narodowy Korpus Języka Polskiego.
- PSWP: H. Zgólkowa (red.), *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, Warszawa 1998.
- SEBAŃ: A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 2, Warszawa 2000.
- SEBOR: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SFJP: S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1987.
- SGS: H. Jadacka (red.), *Słownik gniazd słotowórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*, Kraków 2001.
- SJPD: W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1958–1969.
- SJPSz: M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1998.
- SL: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1807–1814.

- SW: J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900–1927.
 SWIL: A. Zdanowicz i in., *Słownik języka polskiego*, Wilno 1861.
 SWJP: B. Dunaj (red.), *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa 2000.
 USJP: S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa 2003.
 WSFJP: P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.

“Człowiekiem się rodzę, osobą się staję”

‘I am born a man and become a person’. Semantic relations between the lexemes

***osoba* ‘person’ and *człowiek* ‘man’ in modern Polish**

Summary

The paper attempts to determine the scope of realization of two synonymous words in modern Polish: *człowiek/ludzie* ‘man/people’, and *osoba/osoby* ‘person/persons’. A semantic analysis of the two has been conducted based on lexicographic sources and corpus texts, and led to the conclusion that no hierarchy exists in the semantic relation between them. Due to its stylistic neutrality, accommodation requirements, and deviation of reference towards the feminine gender, the understanding of the lexeme *osoba* ‘person’ complements the semantic field of the word *człowiek* ‘man’, which is marked for all aspects and directed towards description of representatives of the masculine gender. Moreover, having no stylistic connotations, the lexeme *osoba* ‘person’ is very frequent in journalistic texts, much more so than the noun *człowiek* ‘man’.